

Ha, a Nyugat ura 21. dinasztiaát követő előfordulásainak kutatása

Beszámoló

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj ösztöndíjasként közel 4 hónapot töltöttem Franciaországban az Université Paul Valéry Montpellier 3 egyiptológiai munkacsoportjának önkéntes kutatójaként. Az eredetileg 2021. január 15. és július 15. között 6 hónapra tervezett kutatás 4 hónapra rövidült, és kezdési időpontja is megváltozott a következő okból kifolyólag: 2021. január 15-től az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszékének teljes állású oktató-kutatójaként az új órákra való felkészülés miatt évközben nem állt volna rendelkezésemre elegendő idő kutatni, így amellettt döntöttem, hogy a szorgalmi időszak végén, májusban kezdem meg az ösztöndíjas időszakot. Az első könyvtárban töltött napom május 7-én volt, az utolsó augusztus 30-án. Haza augusztus 31-én indultam, és szeptember 2-án érkeztem meg.

Az ösztöndíjas időszak lerövidülése nyilvánvalóan a kutatandó témák körét is leszűkítette, amit a talált új anyag is befolyásolt. Az eredetileg Ha isten 21. dinasztiaát követő időszakra datált forrásainak a kutatása egy, az isten valamennyi képi és írott forrását bemutató monográfia megírása számára így elsősorban a fáraónikus korból származó dokumentumokra korlátozódott amellettt, hogy a Ptolemaiosz- és római kori leletanyagot is részben érintette.

Az ösztöndíjas időszakban alapvetően négy témával foglalkoztam: 1) az az *jm.j-ht-H3* címet tartalmazó Ápisz-sztélék vizsgálata, és ezek alapján Létopolisz jelentőségének feltárása a szakrális földrajz szempontjából; 2) Ha előfordulás a Szed-ünnepi ábrázolásokon; 3) új Ha-források kutatása. Az alábbiakban ezek eredményeit ismertetem.

1. Ápisz-sztélék és Létopolisz jelentősége

Az ösztöndíjas időszak előtt a Szerapeumból előkerült Ápisz-sztélék¹ alapján levont konklúzióm egyetlen megállapításra szorítkozott. Arra, hogy a sztélék tulajdonosainak címei közt szereplő *jm.j-ht-H3* 'Ha kísérője' cím a memphiszi régió halotti kultuszaival lehetett kapcsolatban. A szakirodalom és a sztélék tulajdonosai további címeinek tanulmányozása ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az abüdoszi votív zónában elhelyezett sztélékhez hasonlóan, amelyek célja az Ozirisznek bemutatott halotti áldozatokban való részesedés volt, az Ápisz-sztélék elhelyezése is azt a célt szolgálta, hogy a sztélé tulajdonosa is részesülhessen az isten túlvilági sorsában. Feltételezhető továbbá, hogy a sztélék állítói a halotti kultuszban részt vevő, magas rangú tisztségviselők voltak, akik címei között számos esetben jelentek meg a 2. alsó-egyiptomi vagy más néven létopoliszi nomoszhoz kapcsolódó címek. A 2. nomosz a tőle délre elhelyezkedő memphiszi 1. nomoszhoz hasonlóan a Nílus nyugati partján feküdt, a kapcsolódó címek között pedig megtalálható a létopoliszi főpap címe is. A létopoliszi és memphiszi nomosz közti kapcsolat további tanulmányozása arra is rámutatott, hogy a két közigazgatási egység már az Óbirodalomtól szoros kapcsolatban állt egymással – teológiai és adminisztratív szempontból egyaránt –, ami feltehetően még korábbi időkre nyúlik vissza. Mindez megmagyaráz egy középbirodalmi Ha-forrással kapcsolatos kérdést is, ti. azt, hogyan kerültek Neha el-Qattai sírjába a memphiszi régióból származó szövegek. Erre nemcsak a

¹ Az Ápisz-bikákat Memphisz istene, Ptah ba-lleke inkarnációjának tartották, akik rituális temetése során, pontosabban, a balzsamozásuk 70 napja alatti liminális időszakban votív sztéléket helyeztek el a bikák temetkezési helyéül szolgáló katakombákban.

viszonylag csekély földrajzi távolság ad magyarázatot, ahogyan korábban feltételeztem, hanem a két szent táj közötti hosszú hagyománnyal bíró kapcsolatot is.

2. A Szed-ünnephez kapcsolódó kutatások eredményei

Az uralkodó életerejének megújulását szolgáló Szed-ünnepi jelenetek vizsgálatát disszertációmiban nem érintettem, mert a rendelkezésünkre álló források (Neuszerré naptemploma; III. Amenhotep szolebi temploma; Kheruef thébai sírja TT 192; II. Oszorkon bubasztiszi temploma) 21. dinasztiaát megelőző része (Neuszerré, III. Amenhotep, Kheruef) vagy nem ábrázolta Ha istent, illetve az *jm.j-ht-H3* hivatalnokot (vagy a vonatkozó jelenetek nem maradtak fenn), vagy pedig a vonatkozó szakirodalom nem volt elérhető. III. Amenhotep szolebi templomának jeleneteit, a kiadvány relatíve régi megjelenése² ellenére sem Jean Yoyotte archívuma, sem a Christian Leitz által szerkesztett istenlexikon³ (továbbiakban LGG) nem említette Ha isten forrásai között. Ennélfogva egészen mostanáig úgy tűnt, Ha és az *jm.j-ht-H3* hivatalnok megjelenése a Szed-ünnepi jeleneteken először a 22. dinasztiában mutatható ki, korábbi előfordulása pedig csak feltételezhető volt. Montpellier-ben ugyanakkor nemcsak a szolebi templom publikációját tudtam tanulmányozni, de Eva Lange-Athinodorou 2019-ben megjelent monográfiáját is,⁴ amelyben II. Oszorkon Szed-ünnepi jeleneteit vizsgálta újra. Ezek alapján azonosítottam az *jm.j-ht-H3* hivatalnok további 3 forrását a III. Amenhotep szolebi templomában található Szed-ünnepi jeleneteken, amelyek alapos vizsgálata hozzájárult ahhoz is, hogy több tévedésre és pontatlanságra is rámutassak Eva Lange monográfiájában, és a két templom jelenetei közötti még szorosabb kapcsolatot igazoljam.

Az ösztöndíjas időszak végére továbbá egy sokkal szorosabb kapcsolat vált körvonalazhatóvá az *jm.j-ht-H3* címet viselő hivatalnokok különféle forrásait illetően. A kontextus ugyanis, amiben az említett hivatalnok címe előfordult, valamennyi esetben az átmenet fogalmához kapcsolódik, legyen az a Szed-ünnep, az Ozirisz-misztériumokhoz kapcsolódó processzió vagy a Szerapeumból származó Ápisz-sztélék. Utóbbi esetben ugyanis szintén igazolható a temetési rítusok oziriszi jellege. Mindez végső soron Ha isten alakjával is összhangban van, aki rendszeresen az evilág és a túlvilág, a civilizált és a civilizálatlan világ közötti határmezsgyén helyezkedett el.

3. Új Ha-források

3.1. Annak köszönhetően, hogy a disszertáció 2019-es leadását követően a Musée du Louvre oldalára több száz Ápisz-sztélé fotóját és adatait feltöltötték, az *jm.j-ht-H3* hivatalnokot is említő Ápisz-sztélék száma az eddigi 7 helyett 12-re nőtt.

3.2. Emellett ugyanazon oldalon köszönhetően a Ha nevért tartalmazó középbirodalmi aszjúti koporsók száma is további 3 tétellel növekedett: 31 helyett 34.

3.3. A koppenhágai Carlsberg Gyloptotek katalógusában 1 további *ht-H3* hivatalnoki címet említő halotti sztélét (AEIN 973) azonosítottam, ami az *jm.j-ht-H3* hivatalnokok késői forrásait

² Schiff Giorgini, Michela. 1998. *Soleb V: Le temple. Bas-reliefs et inscriptions*. En collaboration avec Clément Robichon et Jean Leclant. Préparé et édité par Nathalie Beaux. Bibliothèque générale 19. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale; Schiff Giorgini, Michela. 2002. *Soleb III: Le temple. Description*. En collaboration avec Clément Robichon et Jean Leclant. Edited by Nathalie Beaux. Bibliothèque générale 23. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

³ Leitz, Christian (ed.). 2002–2003. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, 8 vols. Orientalia Lovaniensia Analecta 110–116;129. Leuven: Peeters.

⁴ Lange-Athinodorou, Eva. 2019. *Sedfestritual und Königtum: die Relieffdekoration am Torbau Osorkons II. im Tempel der Bastet von Bubastis*. Ägyptologische Abhandlungen 75. Wiesbaden: Harrassowitz.

illetően az Ápisz-sztélék, usébtik, kanópusz edények, szobrok, szarkofágok és ünnepi processziók ábrázolásai mellett egy új térgy típusnak számít.

3.4 A kutatás egyes eredményei hozzájárultak néhány prekonceptióm újrafogalmazásához. Bizonyos Ptolemaiosz- (Edfu, Dendara) és római császárkori (pCarlsberg) forrásokban megjelenő szent földrajz, pontosabban az Egyiptom 42 nomoszához tartozó *materia sacra* egyes elemeire például az említett listákon kívül eddig nem volt kézzelfogható bizonyíték. Ha isten kultuszának 7. alsó-egyiptomi nomoszhoz való hozzárendelése is híján volt további párhuzamnak. Ebből arra lehetett következtetni, hogy 7. nomosz szent tájára vonatkozó adatok csupán egy fiktív valóság elemei. Ezek a fiktív elemek azt szolgálták, hogy lehetséges legyen Egyiptom teljes területéhez kultuszhelyeket rendelni, olyan helyekhez is, ahol régészetileg ez egyáltalán nem igazolható. A kutatás során talált 30. dinasztia, azaz a fáraónikus kor legvégén meghalt Neszbanebdzsed usébti-figuráján (Bibliothèque nationale de France, Département des monnaies, médailles et antiques, inv. no. 857 bis) viszont azonosítható egy *sms.w-H3* 'Ha időse' címet viselő hivatalnok, aki azonos lehetett a szent listákban szereplő *sms.w*-val, vagyis Ha isten kultuszának főpapjával a 7. alsó-egyiptomi nomoszban.

3.5 A kutatás eredményeként a Hórusz-sztélék mint egy új tárgycsoport kerülnek be a Ha istent említő, illetve ábrázoló késői források közé. Ezt sem az LGG-ben, sem Jean Yoyotte archívumában található forrásoknak nem része, és az eddig megjelent Hával kapcsolatos szakirodalom sem említi. Jelenleg a következő mágikus-gyógyító sztéléken azonosítható az isten: Metternich-sztélé (MMA 50.85), v^o, lunetta alatti 1. regiszter, 6. alak; leideni sztélé (A 1053) r^o, 1. regiszter, balról utolsó alak; moszkvai sztélé (no. 186). Utóbbi a leideni sztélével azonos típusú, viszont Ha isten nem figurálisan, hanem egy invokáció formájában kerül említésre rajta (r^o, gyermek Hórusz alatti szöveg, első sor), ahol Minnel, Ha Keleti-sivataghoz kapcsolódó párjával együtt kéri az istentől a veszélyes állatoktól való védelmet. A szövegben Ha epithetonja *nb hk3.w mn.w* 'a tartós varázslat ura'. A negyedik, egyelőre az utolsó Ha-forrás Hórhebe ülő szobra Hórusz-sztélével a lábainál (Moszkva, no. 4174), ahol Ha isten a tulajdonos bal combja magasságában jelenik meg. Ikonográfia: álló férfi isten standardon ábrázolt két- vagy háromcsúcsú hegy jellel a fején, kezében két nagy kígyó, egymáshoz képest keresztben (x-alakban) ábrázolva. Ez az ikonográfia nagyon hasonlít Heka, a varázserő perszifikációjának Hórusz-sztéléken való ábrázolására. A Hekával való a szoros kapcsolatra Ha korábban említett epithetonja is utal. Emellett fontos megjegyezni, hogy a két isten nevét egymáshoz hasonló jelekkel is írhatták. Miután a Metternich-sztélén mindkét isten megjelenik jól azonosítható nevekkkel, és tekintve, hogy valamennyi fent sorolt Ha-forráson jól azonosítható Ha neve, az isten alakjának téves azonosítása kizárható. A Hórusz-sztéléken kívül ugyanakkor Ha és Heka kapcsolatára vonatkozóan nem rendelkezünk további forrással. Ha apotropaikus tulajdonságát ellenben számos forrás igazolja. Miután a Hórusz-sztélék csak az ösztöndíjas időszak végén kerültek a figyelmem középpontjába, alaposabb kutatásuk még hátra van.

Egyéb tudományos tevékenység és az ösztöndíjas időszak további eredményei

- 1) 2021. május 31-én egy magyarországi online doktori védés bizottságának póttagja voltam.
- 2) 2021. június 28-án a fogadóegyetem 14 doktorandusza éves beszámolójának bizottságában voltam külsős tag.
- 3) A rendelkezésemre álló 4 hónap során a kutatáson túlmenően tárgyalásokat folytattam az ELTE BTK Egyiptológiai Tanszéke és az Université Paul Valéry 3 Egyiptológiai

Munkacsoportja közötti Erasmus-szerződés megkötését illetően. A szerződéskötés folyamatban van, jövőbeni közös kutatások kilátásba helyezésével együtt. Emellett a tárgyalások eredményeként az ELTE BTK Történeti Intézete és a francia partneregyetem hasonló szervezeti egysége között is létrejött egy Erasmus-szerződés tervezete.

4) Az ösztöndíjas időszak egy további eredménye, a két tanszék közötti könyvcseré elindulása, ami következtében számos kiadvánnyal tértem haza, az ő könyvtárukban hiányzó könyvek postázása pedig folyamatban van.

5) Az ösztöndíjas időszakban kapcsolatba kerültem a torinói Museo Egizio egyik kurátorával, aki segítségével hamarosan lehetőségem nyílik a múzeumban őrzött publikálatlan – és fentebb már említett – aszjúti koporsók megvizsgálására. Ez tovább gazdagíthatja az ismert Ha-forrásokat, és hozzájárulhat a vonatkozó középbirodalmi leletanyagon szereplő szokatlan Ha-ortográfia alaposabb megértéséhez.

Kakucs, 2021. szeptember 30.

dr. Jasper Kata s.k.